

Možný, Ivo

Pojmový komplex teorie sociální role : jeho vývoj a problém hodnoty pro marxistickou sociologii

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. G, Řada sociálněvědná. 1975, vol. 24, iss. G19, pp. [83]-104

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/111662>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

I V O M O Ž N Ý

POJMOVÝ KOMPLEX TEORIE SOCIÁLNÍ ROLE

Jeho vývoj a problém hodnoty pro marxistickou sociologii

I.

„V běžné řeči ani v systému vědeckých pojmů nemůžeme popsat chování a vzájemné vztahy jedince s ostatními lidmi a společenskými institucemi jinak, než v termínech jím vykonávaných sociálních rolí“ píše sovětský sociolog I. S. K o n (1971:13). I řada dalších marxistických sociologů a sociálních psychologů poukazuje na důležitost pojmového komplexu teorie sociální role a jeho kritickou hodnotu vzhledem k nemarxistické sociologii (srovnej např. P a r y g i n, 1968, Š a k u r o v, 1972, aj.). Položme si tedy otázku, jaký je dnešní stav terminologického systému teorie sociální role, jak se tento systém vyvíjel a z jaké perspektivy bude nutno přistoupit k jeho kritické analýze, abychom mohli poznat jeho cenu pro marxistickou sociologii.

Hodnota pojmu role v soudobé sociologické teorii je dána především tím, že tento pojem spiná sociální strukturu s individuální osobností. Historie výstavby pojmového komplexu teorie role sahá až do doby mezi dvěma válkami a odehrála se především na půdě anglosaské sociologie; Němci (pochopitelně), ale také Francouzi začali věnovat tomuto problému pozornost až značně později. Od poloviny třicátých let,¹⁾ kdy byl definován jednak v sociální psychologii (M e a d, 1934), jednak v kulturní antropologii (L i n t o n, 1936), je používán stále častěji jak v teoretických úvahách, tak v empirických studiích sociologických, kulturně antropologických a sociálně psychologických. Zejména potřeba detailní operacionalizace v empirických studiích vedla časem ke vzniku celé řady přidružených pojmů. Jednotliví autoři postupně rozšiřovali a doplňovali stále rozsáhlejší sadu pomocných a podpůrných termínů. Vzniklo tak poměrně rozsáhlé konceptuální schema, které ovšem, jak je dáno povahou jeho vzniku, může být (a také je) kritizováno pro chyby v konstrukci systému.²⁾

¹⁾ Pojem „role“ je ovšem daleko starší. Jak uvádějí četní autoři (D a h r e n d o r f, 1958; U r b á n e k, 1968), lze sledovat užívání tohoto pojmu od Platona a stoiků po americké filosofy (James, Dewey, Baldwin, Cooley...) francouzské (Tarde, Bargson, Durkheim, Janet, Blondel...) a německé (Nietzsche, Simmel, Lewin, Vierkand...) autory. Ti všichni ovšem používali tohoto pojmu pouze okrajově, neusilovali o jeho systematické teoretické rozvinutí a zařazení do sociologického teoretického systému.

²⁾ Extrémně formulovaná kritika dokonce tvrdí, že teorie role „se skládá z poměpých, mlhavých a neuvěřitelně dlouhých opakování toho, co je dávno obecně známo“ (A n d r e s k i, 1964, cit. dle Morris 1971: 396).

Podobné výtky jsou ale ojedinělé. Pojem role má dnes zejména v sociologii pevné místo a prací vycházejících z teorie role stále přibývá. V současné době je pojem role považován za jeden ze základních prostředků, jež nám „umožní vědecky popsat činnost osobnosti a její místo v systému společenských vztahů“ (Kon, 1971:11) a jako takový je používán jak marxistickou sociologií, tak sociologií nemarxistickou, pochopitelně že z různých východisek, v různém kontextu a s různými výsledky. Studium a znalost tohoto konceptuálního systému je však shodně považována za nezbytnou a zejména v sovětských pramenech nacházíme v posledních letech prudce stoupající počet článků, zabývajících se touto problematikou.

Utrdit a sjednotit pojmový aparát teorie sociální role se pokusilo už několik studií; poněvadž máme před sebou živý pojmový systém, který se dále vyvíjí, jsou takové pokusy o systemizaci po čase pravidelně opakovány jak v časopiseckých studiích (Dahrendorf, 1958; Cain, 1968; Urbánek, 1968a 1968b; Kon, 1970; Krečmar, 1971; Morris, 1971; Amfrijev, 1971; Archibald, 1972; Šakurov, 1973; aj.), tak v slovníkových heslech (Sarbin, 1968; Turner, 1968; aj.) sbornících (Biddle a Thomas, ed., 1966; Kahn, ed., 1964; Jackson, ed., 1971) a také v jinam zaměřených speciálních studiích, které využívají teorii sociální role a dále ji obohacují (Goffman, 1961; Jadov, Zdravomyslov, 1967; Kon, 1971; Sokolov, 1972; Buleva, 1967; aj.). Také většina systematických učebnic sociální psychologie (u nás dostupných např. B. D. Parygin, 1968; Krech, Crutchfield a Ballachey, 1968; Nakonečný, 1970) přináší informaci o teorii sociální role; jejich pohled je ovšem pochopitelně silně psychologizující a v sociologické literatuře u nás dostupné stále ještě chybí systematické pojednání o tomto pojmovém komplexu.³⁾

Přehled užití vlastního termínu „sociální role“ otevřeme nejlépe klasikou Lintonovou definicí pojmu „role“. Jeho definice reprezentuje výchozí *kulturně antropologické* stanovisko:

„Status, na rozdíl od individua, jež ho zaujímá, je prostě kolekcí práv a povinností ... role pak reprezentuje dynamický aspekt statu ... když (individuum) realizuje práva a povinnosti, jež konstituují status, vykonává roli ... role a status jsou naprosto nerozlišitelné.“ (Linton, 1936).

Lintonova definice je velmi jednoduchá a poprávu o ní můžeme říci, že vyjadřuje pouze skutečnost, kterou v sobě nese slovní zásoba každého jazyka, totiž to, že různí jedinci hrají ve společnosti různé role, že se chovají podle možnosti a nutnosti, které vyplývají z jejich společenského zařazení. Vyjádřila však obecně známou skutečnost s přiměřenou přesností, rozlišila zřetelně status a roli, a to umožnilo další vývoj.

George Mead (1934) formuloval a zpřesnil tento obecný postřeh z jiného, *sociálně psychologického* aspektu. Základním problémem pro Meada bylo nalezení spojovacího článku mezi fungováním sociálního řádu a individuálními charakteristikami osobnosti. Snažil se vrhnout světlo na to, jak se jedinec sebedefinuje (a sebeutváří) pod vlivem svého skutečného zařazení na určité místo v systému interpersonálních vztahů a jak se na

³⁾ Tak např. „Malý sociologický slovník“ (1970) postrádá samostatné heslo „role“ nebo „sociální role“; heslo „status-role“ je psáno sociálním psychologem (Nekonečný).

druhé straně jeho individuální jednání stává sociálním chováním. Poukázal jako první na problematiku internalizace role v procesu socializace.

Podněty Lintonovy a Meadovy (a také Morenovy, Allportovy, Sherifovy a dalších) z třicátých let vestavěl v pretenční sociologickou „velkou teorii“ ve čtyřicátých a na počátku padesátých let Talcot Parsons.

Podle jeho formulace je role

„strukturálně organizovaná, tj. normativně regulovaná část osoby v konkrétním procesu sociální interakce s určitými konkrétními rolovými partnery“ (Parsons, 1951 cit. dle K o n, 1971:15)

„ten organizovaný sektor aktorovy orientace, jenž konstituuje a definuje jeho účast v interakčním procesu. Zahrnuje sadu komplementárních očekávání, týkajících se vlastních akcí a akcí těch, s nimiž je (nositel role) v interakci“ (Parsons, 1951; citováno dle M o r r i s, 1971:396).

Status pak je, podle Parsonse, určením aktorovy pozice v instituci. Role tedy určuje „procesuální aspekt“, status „poziční aspekt“ aktorovy participace na sociálním systému. Pochopitelně, že nemůže být jedno bez druhého: ke každé pozici se vztahují určitá očekávání a každé jednání je ovlivněno nejen individuální psychikou, ale i tím, že individuum jedná v určité pozici. Můžeme tedy dnes považovat za nejobecnější všeobecně přijatou definici statu jako „lokace aktora v systému sociálních vztahů“ a role jako „sady očekávání vztažených k nositeli určitého statu“.

Všechny tyto definice implikují tři základní skutečnosti: individuum zaujímá (1) určitou pozici v sociálním systému, ve které se (2) chová vzhledem k (3) sadě očekávání.

Pokud jde o bod 1., nepřináší komplikace, ačkoli někteří autoři mluví o pozici, jiní o statu.⁴⁾ Druhé dva body, resp. jejich vzájemná podmíněnost, však už v kritické analýze neobstály. Podle Morrise to byl první N e w c o m b (1950), který poukázal na nutnost rozlišit mezi očekávanými k určité pozici vztaženými a skutečným chováním nositele této pozice. Vyvstala tu potřeba rozeznat rozdíl mezi „předepsanou rolí“ a „chováním v roli“.

Další analýza pak přinesla další diferenciaci. Levinston (1959) ukázal, že v původní koncepci role je možno rozeznat tři specifické významy:

1. Role může být definována jako *strukturálně dané požadavky* (normy, očekávání, taboo, závazky apod.) sdružené s danou sociální pozicí.

2. Role může být definována jako nositelova *orientace* v jeho sociální situaci nebo jeho *pochopení* či *pojetí* úlohy, kterou má hrát v dané instituci.

3. Role je často definována jako *akce* (*chování, jednání*) individuálního nositele role.

Mezi těmito třemi aspekty role můžeme předpokládat vysokou kongruenci, rozhodně ne však totožnost. Jak poznamenávají v jiné souvislosti antropologové Kroeber a Kluckhohn:

⁴⁾ Protože se zabýváme problematikou role, nikoli statu, nebudeme těmto diferencím věnovat dále pozornost. Kritika pojmového komplexu „sociálního statu“ v marxistické sociologii by si vyžádala zvláštní stat.

„Naplňování kulturních forem individuálním chováním není tak snadný úkol, jak se často mlčky předpokládá v antropologické literatuře. Představy individua o „správné formě“ jsou často mlhavé. A dokonce i když jsou jasněji ohraničeny, osobní potřeby a úsilí nedovolí víc než jen hrubé přiblížení.“ (Kroeber a Kluckhohn, 1969).

Jde tedy nejen o to, že nesmíme připustit krátké spojení či mechanickou závislost mezi očekáváním a chováním, ale také o to, že už v tomto stadiu analýzy musíme neustále brát v úvahu i jedinceovu percepce a interpretaci situace. Dostáváme se tak ke třem analyticky velmi užitečným termínům: „*požadování role*“ (role-demands), „*pochopení role*“ (role-conception) a „*vykonávání role*“ (role-performance).

Citovaná pasáž z Kroebera a Kluckhohna však naznačuje, že situace je ještě složitější. Zejména Goffman (1961) má zásluhu na tom, že problematika role začala být zevrubně studována nejen z hlediska systému očekávání a norem vztahených k nositeli role, ale i z hlediska způsobů, jimiž se individuum, nositel role, s těmito očekáváním a normami vypořádává. Pro Newcombův termín „*předepsaná role*“, resp. „*očekávaná role*“ používá termínu „*role*“ bez přívlasktu a zavádí nový, velmi důležitý termín „*typická role*“. Poté co upozorňuje na některé limity původní formulace teorie sociální role, píše:

Pozice jedince je, pokud ji definujeme jak dnes bývá zvykem, záležitostí jeho životních šancí-pravděpodobnosti, že projde jistými osudovými zážitky, že podstoupí určité zkoušky a strasti a že zažije některé triumfy. Jeho pozice v každé životní sféře je jeho „*situací*“ v této sféře v existenciálním slova smyslu: je dána obrazem, který získal o sobě on sám a ti druzí o něm; požítky a úzkostmi, jež má naději zažít; možnostmi, které mu dává interakce mezi ním a těmi druhými; vztahy, jež bude asi spoluvytvářet; jeho zařazením a stanoviskem ve veřejných záležitostech, jež vedou různé druhy lidí v rozličných seskupeních k tomu, aby mu oponovali nebo ho podporovali. Já sám pak sem ještě zahrnuji povinnosti a očekávání, jež velmi často přispívají k vedení jeho akcí vzhledem k specifikovaným druhým a přiznávám jako jeden z obvyklých, ale ne nepostradatelných aspektů scény to, co Linton definoval jako celkový obraz. Z tohoto výchozího bodu se můžeme rozhodnout: buď budeme uvažovat o systému rolí anebo o tom, jakým způsobem individuum své mnohé role zvládá; můžeme se též věnovat bez rozpaků způsobům, kterými tyto dva hlavní cíle analýzy rolí působí na sebe navzájem.

Role může být, v této opravené verzi, definována jako *typická* odpověď individua v určité pozici. Typická role musí být ovšem odlišována od aktuálního výkonu role konkrétního individua v dané pozici. Mezi typickou odpovědí a aktuální odpovědí můžeme obvykle očekávat nějaký rozdíl, už jenom proto, že pozice individua, v tom smyslu jak jsme tento termín nyní vysvětlili, bude záviset do jisté míry na proměnlivém faktu jeho percepce a definice vlastní situace. Tam, kde existuje normativní rámec dané role, můžeme očekávat, že složitě síly ve hře, vztahené k individuu v relevantní pozici zajistí, že se typická role odchýlí do jisté míry od normativního modelu, bez ohledu na tendenci sociálního života transformovat to, co se obvykle dělá v to, co se dělat má. Obecně řečeno, musí být činěn rozdíl mezi typickou rolí, normativními aspekty role a určitým jedincovým aktuálním výkonem role.“ (Goffman, 1961:92–93).

Goffman tu tedy zdůrazňuje nutnost brát v úvahu nejenom normativní preskripci role, ale i nejčastěji se vyskytující způsob výkonu role (včetně pravidelnosti v nedodržování jistých prvků normativní preskripce). Teprve oba tyto systémy mohou tvořit přiměřené pozadí pro jakoukoli analýzu chování v roli.

Uvažujeme-li pak o sociální roli jedince v určité pozici 1. z aspektu normativních očekávání, 2. z aspektu nejčastěji pozorovaného způsobu od-

povědi na tato očekávání a 3. z aspektu jeho určité specifické odpovědi, zdálo by se na první pohled, že poslední třída jevů už náleží do okruhu pozornosti psychologie ne-li individuální, tedy určitě alespoň sociální — že jsme se ocitli zcela mimo půdu sociologie.

Nelze dost dobře souhlasit s tímto závěrem. Sociálně determinovány jsou přece nejenom normy a nejenom typický, tj. nejčastěji se vyskytující způsob chování „pod normou“ (i s typickým odchýlením od hlásaných pravidel — tedy to, co Merton nazývá „ukryté vzorce“), ale do jisté míry i každá individuální varianta odpovědi. Striktně vzato, o individuální variantě nemůžeme vůbec mluvit, resp. o ní můžeme mluvit jenom jako o mezním bodu široké škály od nejfrekventovanějšího způsobu odpovědi přes způsoby vyskytující se v menší a menší četnosti až po způsob zcela unikátní. Pohyb na této škále je však zároveň pohybem úrovně obecnosti a dimenze, v nichž je role dále specifikována, jsou především dimenzemi sociálními.

K osvětlení tohoto procesu použijeme příkladu, s kterým teorie role nejčastěji pracuje. Normy pro roli „zaměstnanec“ i typická role „zaměstnanec“ je nejlépe odvoditelná a pozorovatelná u zaměstnanců se základním vzděláním: je jich v populaci nejvíc. Způsob, jakým se chovají ve své zaměstnanecké roli např. lékaři nebo redaktori je ovšem z hlediska zaměstnanecké role v určitých rysech odchylkou jak od předepsané, tak od typické role „zaměstnanec“. Mohli bychom říci, že typická role „lékaře“ je netypickou, menšinovou variantou hraní role „zaměstnanec“. Můžeme však pokračovat dál: Odchylkou od typické role „lékaře“ je i výkon této role, typický pro „venkovského lékaře“, anebo pro „gynekologa“. Nositele takové role jeho specifická klientela a zvláštní charakteristiky jeho způsobu výkonu povolání lékaře vedou k tomu, že jeho výkon takové role má některé systematické odchylky od typické role „lékaře“. Ani tu se však specifikace nemusí zastavit: Venkovský lékař, starý mládenec, který se věkem blíží k penzi a pracuje ve svém obvodu už tolik let, že většinu svých pacientů pomáhal na svět, bude pro všechny tyto determinanty hrát roli „venkovského lékaře“ jinak, než ji musí hrát nový mladý doktor s mladou ženou, který se právě přistěhoval a zaujímá jeho „pozici“. Jak systém očekávání, vztažených k těmto místu v sociálním systému komunity, tak typická odpověď jedince na tato očekávání bude rozdílná, a to i bez zřetel na jejich opravdu „individuální“ osobní charakteristiky.

Můžeme tedy říci, že pozornosti sociologa si zaslouží nejenom „typické role“, ale i nikoli nejčastější, tedy menšinový způsob vyrovnávání se s danými požadavky určité pozice, protože právě zřetel k těmto „netypickým“ výkonům může vést k odhalení pravidelností na nižších úrovních obecnosti. Právě zřetel k nim nám umožní budovat zdůvodněné typologie — a není -li klasifikace hlavním cílem každé vědy, je jistě alespoň jedním z jejich nejdůležitějších nástrojů.

Zajisté ovšem ne všechny varianty „netypické odpovědi“ v určité roli jsou determinovány sociálně a mohou být pochopeny jako typické role na nižší úrovni. Existují nesporně aberace od očekávaného chování, které neznamenají prostě změnu úrovně obecnosti, ale pouze vzácně se vyskytující, netypickou formu hraní určité role, volenou jedincem právě pro jeho psychologické charakteristiky, osobnostní rysy, hodnotové orientace, cíle

a představy o sobě.⁵⁾ Ale i existence těchto „atypických výkonů“ rolí je zakalkulována do každého sociálního systému a i tyto zdánlivě absurdní odchylky mají svou několikanásobnou sociální funkci.

Obtížně zařaditelní lidé, podivíni a výstředníci jsou, pokud nepřekročí jistou krajní mez, sociálně užiteční v každé sféře společenského života. Pří-nejmenším vyhovují hladu po nepravdělnosti, která vzniká v každé vysoce organizované společnosti; jak na to upozornil R i e s m a n (1968), je víceméně povinností každého jedince v organizaci, aby si opatřil nějakou „marginální individualizaci“ jež neruší základní standardy požadované orgnizací, a přece umožňuje rozeznat jednoho člověka od druhého a dodává celku aspoň trochu koloritu. Sociální funkce menšinových variant však jde dál: i v nemarginálních sférách výkonu potřebuje každá instituce osazenstvo do jisté míry diferencované, aby mohla plnit mnohonásobné funkce a působit komplexně — v dobrém sboru musí být vedle učitele-pedanta i učitel-kamarád, učitel-pruďas i učitel-poděs. Úplně krajní menšinové varianty výkonu role mají pak aspoň jeden nezanedbatelný smysl: tvoří jistou funkční rezervu. Obtížně zařaditelní lidé jsou ventilem, působí jako referenční bod („odstrašující příklad“), jako obětní beránek, jsou chováni v záloze pro krajní netypické situace, jež se vyskytují zřídka, ale vyžadují netypické lidi. Pozornost k takovým „typům“, i když budou vždy na okraji zájmu sociologa, se někdy vyplatí prostě proto, že existence určitých odchylek v určité sféře může pomoci nahlédnout do jinak skrytých nerovnováh a latentních krizí, jež jinak nejsou na hladce fungujícím organismu rozeznatelné.

V centru pozornosti sociologa zůstává ovšem vždycky chování typické. Je charakteristické, že právě sovětští sociologové kladou na tento aspekt důraz už v nejelementárnějších definicích role. Tak např. podle vymezení Šagurova „role — to je sociálně typický systém jednání (souhrn činnosti), vypracovaný v dané společnosti pro naplnění určité sociální funkce.“ (Š a g u r o v, 1972:103). Pro způsob, jakým sovětské společenskovední myšlení zpracovává teorii role je také příznačné, že zároveň akcentuje f u n k č n í a s p e k t obsahu role. Vtahuje tím teorii rolí do rámce referenčního systému v dané společnosti vládnoucích či legitimních hodnotových orientací a buduje most mezi teorií sociálních rolí a filosofickou interpretací sociální podmíněnosti určitého obsahu jednotlivých rolí a určité struktury mezirolových vztahů v té které společnosti. „Sociální funkce — to je ten objektivní vklad, který přinášejí (anebo by měli přinášet) členové společnosti do produkce sociálních hodnot v souladu s ustaveným způsobem práce v dané společnosti“, píše Šagurov a pokračuje: „Funkce je v podstatě sociálně hodnotovou stránkou role, jejím rezultativním aspektem.“ (1972:105.) Tato schopnost filosofické interpretace, jež se projevuje v díle všech sovětských sociologů, je první a základní charakteristikou, kterou se marxistická sociologie liší i při analýze problémů sociologie osobnosti od podrobně rozpracovaných, ale v širších společenských souvislostech nezakotvených teoriích „středního dosahu“, mezi nimiž teorie role vznikla.

⁵⁾ Osobnostní charakteristiky ovšem působí zejména v procesu obsazování pozic a rolí; ponecháváme tu vědomě stranou obtížnou otázku, zda se člověk stává rasem, protože je ras, anebo zda je ras, protože se stal rasem.

II.

Až sem jsme mohli dojít s danou terminologickou výzbrojí; chceme-li postoupit dále, musíme se znovu vrátit ke konceptuálnímu systému, jenž byl v teorii role vybudován, a seznámit se s dalšími jeho pojmy. Dosud jsme se pohybovali v limitech předpokladu jediné role a uvažovali ji jakoby zevnitř, bez analýzy mechanismů její vnější určenosti; právě zde se však otevírají zajímavé problémy.

Tak především očekávání, jež určují roli jsou vesměs presentována konkrétními jedinci, nositeli odlišných nebo obdobných rolí; vzhledem k nim (vzhledem k různým jejich skupinám) musí hledat jedinec různé akceptabilní varianty spojené s daným statem. Pro tuto sadu variant výkonu role vzhledem ke komplementárním rolím zavedl M e r t o n (1957) termín „role-set“, jenž bývá do češtiny překládán jako „sada rolí“ nebo „množství rolí“ (U r b á n e k 1968b:60). Tento překlad je však matoucí, protože navozuje myšlenku na různé role, jenž každý jedinec zastává v různých svých sociálních pozicích; ve skutečnosti tu však jde naopak o sadu vztahů a jimi determinovaného chování k relevantním ostatním, kteří určují jeho roli v j e d i n é m z jeho postavení. Merton použije sice i plurálu, když mluví o rolích, spojených s jediným statem, ale z citovaných příkladů, celého dalšího kontextu i dalšího vývoje teorie role je zřejmé, že pro termín role-set můžeme patrně považovat za nejprůměrnější překlad „sestava role“, který budeme dále používat. Nejstručněji definoval Merton tento termín jako „komplementary rolových vztahů, do kterých se dostává člověk jakožto nositel určitého sociálního statu“ (M e r t o n 1965:369). Tak základní sestavu role lékaře tvoří varianty jeho role vzhledem k pacientům, vzhledem k sestřám, vzhledem k lékařům kolegům a vzhledem k vedení nemocnice; základní sestava role učitele je vytvořena vztahem mezi ním a vedením školy, ostatními členy sboru, žáky a jejich rodiči. O jednotlivých členech sestavy role mluví pak C a i n (1968) jako o „vymezovateli role“ (role definers) a R o m m e t w e i t jako o „sdělovatelích role“ (role senders) a o zprávě, kterou nositeli o svých očekáváních zasílají jako o „sdělené roli“ (sent role). Sdělení samo může mít formu jak prosté informace o očekáváních, tak formu požadavku a nátlaku — v tom případě se mluví o „tlacích na roli“. Někteří autoři (např. G o f f m a n, 1961) užívají ještě termínu „obecnost role“, který je o něco širší než termín sestava role, protože zahrnuje nejenom protihráče a spoluhráče, ale i ty, kteří výkonu role pouze přihlížejí.⁶⁾

Patří k triviálním lidským zážitkům zakusit, jaké napětí dokáží vytvořit pro nositele role různí sdělovatelé role z sestavy jediné role a jaké tlaky mohou na sebe vykonávat různé role jednoho nositele. Prakticky každá sociální pozice je anebo se může stát ohniskem konfliktu velmi složité sítě sociálních vazeb. Problematice „rolového konfliktu“ je od počátku trvale věnována soustředěná pozornost a řada autorů postupně poukázala na jeho nejrůznější typy. Činili tak nejprve nevědomky, když ne-

⁶⁾ Teorie role zde navazuje na teorii referenčních skupin. Z pochopitelných důvodů se opět omezujeme na teorii role a teorii referenčních skupin necháváme stranou.

závisle na sobě uvažovali o rolovém konfliktu a jednotlivé jejich definice připouštěly různý výklad. Teprve v konfrontaci vyšly najevo různé možné aspekty rolového konfliktu a to vedlo k úsilí o třídění různých druhů rolového konfliktu. Při jejich popisu se budeme opírat o systemizaci, kterou sem zavedl Morris (1971:398—399). Rozeznává čtyři základní typy rolového konfliktu:

1. *Intra-role konflikt*. Sem patří ty rolové konflikty, které vznikají jako následek neslučitelných očekávání vztahených k určité roli různými sdělovateli role v sestavě jedné role. Jako příklad tu snad nejlépe poslouží intra-role konflikt v roli dospívajícího mladého muže. Má v sestavě této role jak svou vrstevnickou partu, tak svou dívku a ještě pořád i své rodiče; očekávání těchto tří sdělovatelů role se velmi lehce dostávají do konfliktu. Intra-role konflikt byl jako první z různých typů rolových konfliktů pozorován a původně bylo myšleno samo sebou, že když se mluví o rolovém konfliktu, že jde o tento konflikt. První definice rolového konfliktu jsou ještě natolik vágní, že připouštěly tento výklad, ale nevylučovaly ani jiný typ rolového konfliktu. Tak Parsons (1951) měl na mysli tento typ konfliktu, když definoval rolový konflikt jako „konfliktní sestavu legitimních očekávání role“, stejně tak jako Seeman (1953), který mluvil o „vystavení individua v dané pozici neslučitelným očekáváním“ a také Gross (1958) „Každá situace, v níž nositel ohniskové pozice vnímá, že je vystaven neslučitelným očekáváním, bude nazývána rolovým konfliktem.“ Jak uvidíme dále, Parsonova ani Grossova definice nejsou dost přesné, aby od sebe rozlišily intra-role konflikt a intra-sdělovatel konflikt, a Grossova definice dokonce připouští i výklad, který by pod ni zahrnoval i inter-role konflikt: pokud nositel několika konfliktních rolí nezvládne segregaci jejich sestav či obecenstva, může se dostat do situace, kdy se ocitá v konfliktní „ohniskové pozici“ vylučujících se očekávání různých sestav dvou a nebo více ze svých rolí.

Četní autoři ovšem upozorňují, že v sociálních systémech jsou nutně zabudovány mechanismy, které ulehčují vyhnout se intra-role konfliktu. Merton, už když poukázal na skutečnost sestavy role, psal o těchto mechanismech „artikulace role“: různí členové sestavy role projevují rozdílnou iniciativu, liší se i jejich přehled a možnost kontroly nositele role, mají nestejnou moc a jsou navzájem více nebo méně izolováni; to všechno vytváří pro nositele role prostor k manévrování. Určitý „*residuální konflikt*“ však vždycky zůstává.

Residuální konflikt nutně zůstává i v inter-role konfliktu, který tvoří druhý nejvýznamnější typ rolového konfliktu.

2. *Inter-role konflikt*. Podle Sarbinovy formulace k takovému konfliktu dochází, když „osoba okupuje dvě anebo více pozicí současně a když očekávání vztahená k jedné roli jsou neslučitelná s očekáváním vztahenými k druhé roli.“ Pro tento typ konfliktu bývá též užíváno označení „role-role konflikt“. Minimalizaci takového konfliktu napomáhá, mají-li potencionálně konfliktní role různé obecenstvo. Nositel konfliktních rolí se často snaží vyhnout se konfliktu „*segregací rolí*“ (Goffman), tj. důsledným rozdělením lokalizace konfliktních rolí a úzkostlivým dodržováním zásady, že ani vymezovatelé, ani obecenstvo dvou konfliktních rolí se nemají nikdy setkat. Nelze tu uvést výraznější příklad nežli inter-

role konflikt ženatého muže, který vzhledem k jiné ženě vystupuje v roli milence.

3. *Intra-sdělovatel konflikt*. Zdrojem tohoto konfliktu je jediná osoba z dané sestavy role, která vztahuje k nositeli role vzájemně neslučitelná očekávání. Nejčistší příklad tohoto typu konfliktu je sociální vztah mezi mužskou a ženskou rolí. Nejrelevantnějším sdělova- telem ženské role bývá muž a nejrelevantnějším sdělova- telem mužské role bývá žena. Patří však k ženské roli, aby jako sdělovatelka role vztahovala k muži vzájemně se vylučující očekávání a stejně je to i s očekáváními muže vztaženými k ženě (např. aby zůstávala stále něžným kvítkem, byla zaměstnaná a doma bylo vždycky čistě uklizeno).

4. *Já-role konflikt*. Zřetel k tomuto konfliktu nás už skutečně zavádí do těch oblastí, kde sociologie hraničí se sociální psychologíí. Jde tu o konflikt vznikající inkongruencí mezi potřebami individua a institucio- nalizovanými požadavky na některou z jeho rolí. Termín „*já-role-konflikt*“ (self-role conflict) zavádí Getzels; jiní autoři pro tento typ konfliktů po- užívají jiných termínů. Tak Kahn a kol. používá termínu „*osoba-role kon- flikt*“ (person-role konflikt) pro situaci, kdy „požadavky role porušují mo- rální hodnoty individua“ anebo když nastává konflikt mezi očekáváním sestavy role a potřebami či aspiracemi jejího nositele. Musgrove mluví ne- jen o konfliktu mezi očekáváním role a potřebami, hodnotami či aspira- cemi nositele, ale i o jeho pochopení role; to už je ovšem něco jiného. De- finuje já-role konflikt jako situaci, kdy „očekávání a závazky statu jsou inkongruentní s hodnotami anebo chápáním příslušné role jejím nosite- lem“ (cit. podle Morris 1971:339).

Vidíme, že první tři popsané typy rolového konfliktu vyrůstají z dis- krepanci v poli sdělovatelů jedné či více rolí ohniskové osoby, kdežto čtvrtý typ v sobě zahrnuje konflikty, do nichž se dostává osobnost nositele role (jeho ego) na jedné straně a očekávání či normy některého nebo ně- kterých ze sdělovatelů jeho role v příslušné sestavě role na straně druhé. Na konflikty tohoto typu se podíváme blíže v poslední části naší studie, až se opět postavíme na stanovisko, které nám umožní zkoumat proble- matiku role jakoby zevnitř, z hlediska jejího nositele. Dříve však ještě musíme věnovat zevrubnější pozornost prvním třem typům konfliktů, pro- tože ty úzce souvisí s tím, co určuje roli bezprostředně zvenčí.

Abstrahujeme-li tedy prozatím od vnitřních potřeb, hodnot, aspirací a ostatních osobnostních determinant výkonu role, vidíme, že průběh a vý- sledek rolových konfliktů je především otázkou míry m o c i jednotlivých sdělovatelů či vymezovatelů role, jejichž očekávání se dostalo do konfliktu. Již Merton si všiml, jaký význam má pro udržení stability v sestavě role a pro plynulý výkon role nestejná schopnost jednotlivých členů sestavy role prosadit efektivně svou definici role. Studenti vědí, že jejich naděje, aby prosadili svou definici role učitele mizí, jakmile se objeví na scéně ředitel, který s nimi nesdílí tuto představu: v tom okamžiku se bude učí- tel rozhodně orientovat podle něho, ač by jim jinak třeba i ustoupil. V případě neshody mezi sdělovateli role je tedy důležité, že každý člen se- stavy role zaujímá jiné místo na kontinuu efektivního/neefektivního defi- nování role. G r o s s a kol. (1964) doplnil toto pozorování poukazem na skutečnost, že ještě pod nulovým bodem tohoto kontinua jsou sdělovatelé,

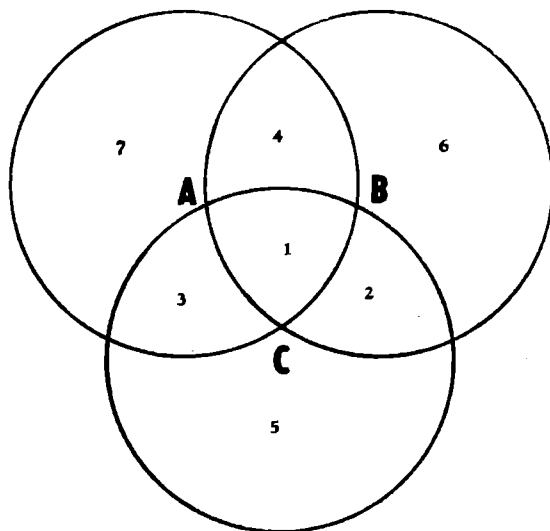
na které nebere nositel role už žádný zřetel („*nesignifikantní sdělovatelé*“).

Příklad role učitele, definované s nestejnou efektivitou ředitelem a žáky, dobře ilustruje i další významný postřeh, kterým přispěl do teorie role Kahn a kol. (1964), totiž že existuje pozitivní korelace mezi mírou efektivnosti sdělení role a mírou závislosti mezi sdělovatelem a nositelem role. Váha sdělovatele role není ovšem dána jen (ba ani především) závislostí nositele role na sdělovateli, jak se zdá napovídat příklad ředitele a učitele: zcela bezmocné a dokonale závislé dítě právě pro svou bezmocnost a závislost definuje roli matky naprosto efektivně. I ředitel školy je ovšem závislý na svých učitelích, učitel na žácích a každý vladař na svých poddaných. Podrobnější analýza vždycky ukáže, že každá závislost je vzájemná a ti, kdož jsou na nositeli role závislí, mohou na něho mít stejný i větší vliv než ti, na kterých se na první pohled zdá být závislý on.

Další třídění bude tedy brát v úvahu dvě dimenze vztahu sdělovatel — nositel: moc a závislost. Sdělovatele role pak můžeme rozdělit, jak navrhuje Cainová (1968:193), na ty, kteří (a) budou nějakým způsobem ovlivnění výkonem role a jsou tedy *motivováni* definovat své pojetí, jaké by chování v příslušné roli mělo být, a na ty, kteří (b) mají *moc* přesvědčit, donutit nebo povzbudit nositele role k takovému chování, jaké odpovídá jejich definici role.

S tímto rozdělením však nemůžeme být zcela spokojeni; je neúplné: mezi sdělovateli najdeme i takové, kteří *de facto* žádnou moc nemají, ale o kterých se to nositel role domnívá, a proto podle nich jedná; i ti patří k efektivním vymezovatelům role, do skupiny (b) jsou však řazeni pouze omylem. Označme tedy jako skupinu (c) všechny, jež nositel role *percipuje* jako vymezovatele role (ať právem nebo neprávem).

Je takřka vyloučeno, aby se tyto tři skupiny vůbec nekryly; naopak je docela dobře možné, že se kryjí téměř úplně. Nejčastěji však zřejmě

dochází jen k částečnému překrývání. Abychom si ozřejmili důsledky, jež z takového částečného překrývání plynou, vyjádřeme si nejprve graficky, jako průnik tří množin:

Popsat postavení a vliv sdělovatelů role v různých kombinacích tří naznačených dimenzí a neztratit přitom nic z jednoduché jasnosti grafického znázornění bude dost obtížné. Všeobecně platí, že tam, kde jsou splněny aspoň dvě podmínky, nalézáme *skutečné vymezovatele role*; v okrajových polích jsou vymezovatelé role buď *fiktivní*, nebo *latentní* či *potencionální*. S jistou tolerancí můžeme říci, že jednotlivá pole jsou podle míry vlivu seřazena očíslováním:

Naprosto nesporní jsou sdělovatelé v poli (1), kteří mají všechny náležitosti efektivního určování role: motivaci, moc i percepce nositelem role. Je to „jádro“ sdělovatelů, a dlouhodobě i v mezních situacích jen oni efektivně definují roli.

Efektivní jsou ovšem i sdělovatelé v poli (2), kteří mají moc a jako takoví jsou i percipováni. Protože však nejsou motivováni svou moc aplikovat, neuplatňují sankce při nesplnění svých představ a nositel role je často přeřadí do pole (6), tj. zapomene nebo přestane brát v úvahu jejich potencionální schopnost efektivně definovat jeho roli.

V poli (3) jsou pak sdělovatelé, které nositel role považuje za relevantní a kteří jsou motivováni ho ovlivňovat, kteří však nemají moc, nevládnou sankcemi. Jejich vliv závisí tedy především na jejich prestiži v očích nositele role: pokud se jejich požadavky kryjí s jeho normami a potřebami, resp. pokud je zachování vztahu k nim pro nositele role hodnotou, respektuje je. V mezní situaci ovšem často musejí jejich požadavky ustoupit; nositel role je přestává respektovat, i když třeba s politováním.

V poli (3) nalézáme ovšem i takové sdělovatelé role, kteří nemají s nositelem shodné normy. Mají jen silný zájem ho ovlivňovat, ale žádnou skutečnou moc. Aby dosáhli svého, moc předstírají („blufují“) a nositel je oklamán respektuje — tak dlouho, dokud nedojde k mezní situaci, kde je na nich, aby svou moc projevíli, a pak se jejich bezmoc obnáží.

Zajímavá je také skupina v poli (4). Jsou to ti, kteří mají moc a jsou motivováni ji uplatňovat, leč nositel role je jako vymezovatele své role nepercipuje, neví o nich. Nejedná tedy podle jejich představ a je za to postihován sankcemi. Na základě těchto sankcí jejich existenci vesměs brzy sezná a zařadí je do jádra sdělovatelů. Není ale výjimkou ani situace, kdy nositel role není s to identifikovat správně zdroj sankcí a opakuje své chyby. Jinou zajímavou variantou (která ovšem do našeho třídění předčasně zavádí dimenzi „legitimity“) je situace, kdy nositel role o této skupině vymezovatelů ví, ale odmítá se jí podrobit, protože jí upírá oprávnění: vyrovnává se tedy raději se sankcemi, než aby se vyrovnal s jejich pozadavky. O této problematice více opět v následující kapitole.

Skupina ovlivňovatelů v poli (5) má fiktivní povahu: jsou to ti, kteří nemají moc ani zájem nositelovu roli definovat, o kterých to však nositel role mylně předpokládá. Tato fikce může trvat dlouhý čas, někdy i po celoživotní výkon role určitým jedincem. Pokud ovšem tyto fiktivní sdělovatelé nejsou nijak motivováni, neuplatňují ani sankce, ani neposkytují gratifikaci a nositel role časem prohlédne fiktivnost jejich postavení a oni z okruhu sdělovatelů role vypadají.

V poli (6) jsou nezainteresovaní mocní. Aktuálně se neprojevují, působí však jako potencionální sdělovatelé role, protože jakmile je shoda okolností motivuje, přesouvají se snadno a rychle do samého jádra ovlivňovatelů, do skupiny (1).

Nejméně vlivní jsou pak ti, kteří mají jen zájem (7). I toto je však velice nestálá skupina, protože motivace je nejvýraznějším zdrojem změny a celá tato skupina tenduje silně ke středu systému, k tomu, aby se pokryla s kruhy B a C. Těch, kteří mají zájem a neopatřili si ani moc ani uznání, nebývá tak mnoho.

Všechny zmíněné modely mechanismu vymezování rolí, ať jsou jakkoliv propracované, zastavují se ovšem ve výkladu determinant rolového chování na už zmíněné střední úrovni: pro explikaci vlivu širších společenských poměrů jim chybí filozofický základ. Je opět charakteristické pro sovětskou sociologii, že její vklad do kritického zpracování podnětů teorie role spočívá také v tom, že do obrazu systému sdělovatelů či vymezovatelů role zahrnuje vedle komplementárních rolí právě tento aspekt. Šakurov především mluví místo o rolových očekáváních (ačkoli i termín „rolovie ožidanija“ používá) šifeji o *rolových požadavcích* (rolovie trebovanija) a výslovně v nich rozlišuje dvě složky:

„Jakožto významný faktor socializace osobnosti vystupují rolové požadavky, jež představují soubor objektivních požadavků k nositeli dané role z hlediska podmínek jeho činnosti. Rolové požadavky mohou být rozděleny do dvou druhů: požadavky organizačně technické a požadavky sociální. Organizačně technické požadavky jsou bezprostředně diktovány nástroji, technologií, konečnými produkty činnosti a sociální organizací. Jsou podmíněny současným stavem rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů. Sociální požadavky vcházejí od okolních lidí. Jejich obsah je do značné míry výrazem organizačně technických požadavků, ale není s nimi totožný. Sociální požadavky vznikají jako výsledek odrazu organizačně technických podmínek činnosti ve společenském vědomí a představují ideální model sociální role. Rolové chování je výsledkem objektivizace těchto požadavků v činnosti jednotlivých lidí. (Šakurov, 1972:106).

Toto rozlišení má základní význam také proto, že skýtá základ pro pochopení historické dimenze a umožňuje zavedení dynamického aspektu do teorie role. Šakurov dále píše:

„Protože se okolní svět odráží ve vědomí lidí jenom do jisté hloubky, sociální požadavky na vyplnění té nebo oné role nesou charakter relativních pravd, tzn. že vyjadřují požadavky objektivních podmínek činnosti jen do určité míry. Nesoulad mezi těmito dvěma druhy požadavků je vysvětlitelný nejenom ohraničeností poznávací potence společnosti, ale i daným zaostáváním společenského vědomí za společenským bytím: nepřetržitý rozvoj výrobních sil a výrobních vztahů nese sebou tomu odpovídající změny v existujících materiálně technických požadavků, což způsobuje nepřetržitě „zastarávání“ dříve zformovaných požadavků a rolí.

Vzhledem k těmto důvodům mohou být vážné rozdíly mezi obsahem role a rolovými očekáváními – rolovými požadavky: reálné jednání lidí se může v menší nebo větší míře lišit od sociálních očekávání. Obracíme k tomu pozornost proto, že někteří sovětsí autoři zahrnují pod pojem role jenom normativně schválený způsob chování, odpovídající očekávání okolních lidí (např. vymezení Konovo: „Roli se chápe funkce, normativně schválený způsob chování, očekávaný od každého, kdo zaujímá danou pozici.“ /1971:24/) Ohraničení obsahu rolí obsahem sociálních očekávání neodpovídá nejenom z faktického aspektu, ale je pochybné i z metodologického hlediska: konec konců může přivést k odmítnutí možnosti existence určitých komponent role nezávisle na vědomí okolních lidí; s podobným vymezením by zajisté souhlasili i idealisté.“ (Šakurov, 1972:107.)

III.

Takový tedy je, ve velmi hrubém náčrtku, současný obraz o sociálním systému determinant chování jedince z hlediska teorie role. Nedílnou součástí teorie role je však také vypracovaný systém analýzy způsobu reakce individua na určitou roli. Lze dokonce říci, že teoretikové role se dělí na ty, kteří ji pojmají jako atribut sociálního systému, a na ty, kteří ji pojmají jako atribut osobnosti. Tento druhý možný přístup přísluší už výslovně sociální psychologii; ani sociolog, který chce pochopit teorii role v celé její úplnosti, nemůže však zůstat bez základních informací o této problematice. Vycházíme z poznání, že pojem role spíná sociální strukturu s individuální osobností, musíme znát alespoň v základních obrysech obě strany vztahu. Náš předchozí výklad se několikrát zastavil na cestě k tomuto druhému pólu; zvolme tedy nyní jako analytické východisko osobnost nositele role a pokusme se o souhrnný přehled problematiky z tohoto aspektu.

Před každého nositele staví jeho role tři základní problémy: 1. *pochopit*, dekódovat správně sdělení o očekáváních vztažených k jeho sociální pozici; 2. zpracovat tato sdělení, utřídit je, srovnat s potřebami, aspiracemi a internalizovanými normami nositele role a *přijmout rozhodnutí* o tom, jak na požadavky role reagovat; 3. tato rozhodnutí *realizovat* v jednání. Nemarxističtí autoři vesměs, zejména pokud patří k okruhu „konsenzuálních“ sociálních teorií, popisují tento proces jako 1. pochopení, 2. adaptaci, 3. výkon.

Naznačený proces je ovšem jen zdánlivě jednoduchý; ve skutečnosti je pro každého nositele plný potíží a problémů.

Prvním problémem je už pochopení preskripce role. Většina rolí je definována nepřímou, nikoli explicitně; často se také stává, že některé podstatné informace o požadavcích na nositele kladených jsou pro něho nedostupné, že nemá dost zpráv o očekáváních, která jsou k jeho pozici vztažena. Jedná tedy na základě nárazek, neúplných nebo mylných znalostí o své situaci a teprve po zpětné vazbě, po sankcích nebo odměnách si doplňuje obraz o normách, jež má naplňovat. Pochopení role dále ztěžuje existence rolových konfliktů. Následkem těchto konfliktů musí nositel dešifrovat od různých sdělovatelů role (intra-role konflikt) anebo i od téhož sdělovatel (intra-sdělovatel konflikt) nárážky, jejichž smysl je inkongruentní, což mu pochopitelně ztěžuje už samo jejich pochopení. Pro tento stav užívá Kahn (1964) termín „*ambikvita role*“ a Turner (1968) termín „*vnitřní napětí v roli*“ (role strain).

To, že jsme tu věnovali zevrubnější pozornost systému pojmů, vztažených k problematice konfliktu rolí, totiž neznamená, že teorie role dnes věnuje této problematice pozornost na prvním místě. Spíše naopak: v souladu s konsenzuálním pojetím společnosti se v minulých letech soustřeďovala pozornost spíše na analýzu „bezproblémové“ interakce, kooperace nositelů vzájemně se doplňujících rolí a správného ohodnocení vlastní pozice a pozice rolového protihráče. Velmi mnoho pro pochopení těchto procesů znamená teorie symbolického interakcionalismu.⁷⁾

⁷⁾ V systematických přehledech soudobých sociologických škol a směrů bývá

Marxistické pojetí společnosti vychází jako ze základního svého předpokladu z existence konfliktních zájmů v třídně rozdělené společnosti. Víme však, že zejména na nižších úrovních společenské struktury (uvnitř tříd, vrstev atd.) nejde vždy o problémy konfliktu, ale o problémy kooperace a problémy dorozumění. Pro teorii sociálních rolí jsou velmi významné i mechanismy *p r e v e n c e* konfliktu rolí a pochopení fungování institucí jako systémů vzájemně kompatibilních rolí. Zde má co říci symbolický interakcionismus zejména k osvětlení mechanismu komplementarity rolí. Vychází ze starého poznatku, že na to, jak sami sebe vidíme, na rozhodující vliv, jak nás vidí druzí. Pojmy „sociální“ anebo „zrcadlené“ já zavedli do sociální psychologie již zmíněný H. D. Mead (1934), ale kořeny tohoto poznatku najdeme už u Cooleyho (1902), Baldwin a (1895) a Jamese (1898). Klíčovým pojmem pro rozpracování složitější teorie komplementarity rolí je pojem „*přejímání role*“ („role taking“). Archibald (1972:194) ve svém shrnutí východisek symbolického interakcionismu definuje tento pojem jako „pokusné zaujetí hlediska druhého za účelem rozlišení tohoto hlediska od jiných forem myšlení.“

Už mezi Meadem a Cooleym však nepanovala shoda, zda sem patří i empatie, vcítění do emocí druhého. Pokud bychom jako Mead brali přejímání role jako pouze instrumentální akci, směřující k adaptaci a dorozumění, mohli bychom empatii pominout, protože od toho, co druhý cítí, mohu snadno při svých manipulacích abstrahovat, pokud chápu jeho vidění světa a myšlení. Protože však při přejímání rolí jde o více než o manipulační zřetel, ponechme tomuto pojmu jeho širší výklad ve shodě s Cooleym.

S pojmy „*přejímání role*“ a „sociální“, „zrcadlené“, „fenomenální“ já je ovšem spojena řada problémů: musíme mít podobné zkušenosti jako ten druhý, abychom mohli pochopit jeho stanovisko (abychom mohli „převzít“ jeho roli) a reflektovat se v jeho vidění našeho chování? Anebo je to naopak tak, že do jeho vidění projektujeme své zkušenosti a naše představa o našem „sociálním“ anebo „fenomenálním“ já je vybudována na omezených vlastních zkušenostech a tedy nepřesná? Nakolik dokáže člověk vystoupit sám za sebe? Archibald tu navrhuje přísné rozlišení mezi „*úsilím o přejímání role*“ („role taking activity“) a „*přesností při přejímání role*“ („role taking accuracy“) a říká: „Dokud nebude dokázáno, že přesné převzetí role lze provést i tehdy, když historické i aktuální postavení individua je zcela rozdílné, zdá se nemožné vyloučit z procesu přejímání role určitou formu projekce“ (Archibald 1972:195).

Jiný problém je, zda skutečné uvědomění si toho, že druhý si nás nějakým způsobem uvědomuje, nastupuje teprve potom, co si začneme uvě-

teorie symbolického interakcionismu zařazována někdy jako „směr“ vedle např. strukturálního funkcionalismu a pluralistického behaviorismu. Takové třídění řadí vedle sebe podle našeho názoru zcela nesouměřitelné myšlenkové a interpretační systémy. Ačkoli se někdy symbolický interakcionismus dokonce ocitá v trojúhelníku s marxismem a strukturalismem a je připomínán, aby byla prohlášena za nepravou dichotomie marxistické teorie konfliktu versus parsonsiánské teorie equilibra a konsensu, není symbolický interakcionismus „velkou teorií“ a ocitá se v podobných souvislostech bez vlastní viny a neprávem. Je mu přiměřený speciální výklad některých sociálněpsychologických jevů a jako takový shromáždil a utřídil četná cenná pozorování, ale není a ani nechce být teoretickým interpretačním klíčem k podstatným společenským mechanismům.

domovat sami sebe. Uvědomování si sebe sama je totiž v teorii symbolického interakcionismu považováno za výsledek přejímání rolí: vědomí o „fenomenálním já“ získáváme právě přejímáním rolí.

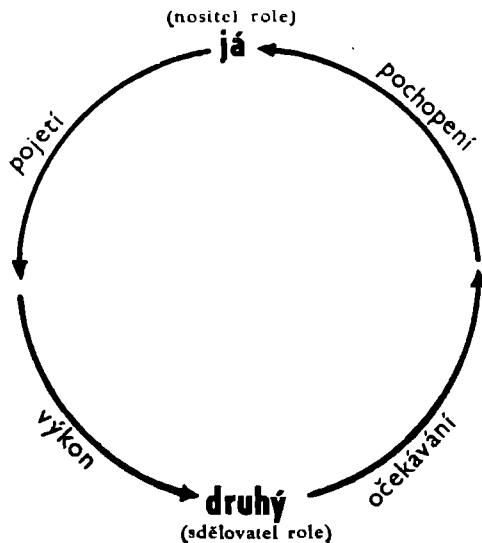
Další otázkou je otázka, proč člověk usiluje o reflektování sebe sama z pozice rolových partnerů: je veden pouze pragmatickými pohnutkami? Faktory „závislosti“ a „významnosti“, o kterých jsme se už zmínili při úvahách o efektivnosti role jsou tu znovu připomínány. Tentokrát ovšem z druhé strany: cílem přejímání rolí těch rolových partnerů, na kterých jsme závislí a kteří jsou pro nás významní, je efektivnost vlastního jednání (i když ovšem, jak připomíná S t r y k e r [1967] ten, kdo si nejlépe uvědomuje, jak vypadá v očích druhých, nemusí být ten nešťastnější).

Tak tedy vypadá v základních rysech problematika pochopení preskripcí role.

Druhým, daleko nejzávažnějším problémem je otázka zpracování získaných informací a správného rozhodnutí o reakci na ně. Je příznačné, že tento klíčový problém nemarxistická teorie role dlouho eliminovala už svým terminologickým vybavením. Citovali jsme už Levinstona, podle něhož je třeba brát při analýze role v úvahu „role-demands“, „role-conceptions“ a „role-performance“. Termín „role-conception“ jsme přeložili ve shodě s kontextem jako „pochopení role“. Tento překlad ovšem zužuje. Angličtina denotuje pod pojmem „conception“ jednak to, co v češtině denotuje pojem „pochopení“, jednak to, co v češtině denotuje pojem „pojetí“. Neboť čeština tu jasně rozlišuje: termín „pojetí“ v ní implikuje, na rozdíl od termínu „pochopení“, tvůrčí vklad individua (v našem případě do procesu zpětné vazby mezi nositelem a sdělovatelem role). Umožňuje nám, namísto Levinstonova nepřiměřeně zjednodušujícího modelu

požadování \rightleftarrows pochopení \rightleftarrows výkon

navrhnout přiměřenější model

Od předpokladu aktivity nositele role, od tvůrčího vkladu individua do předepsaných norem chování nemohla ovšem ani buržoasní teorie role nikdy zcela abstrahovat. *Znamenalo by to abstrakci sociální struktury od lidského činitele.* Zejména v posledním desetiletí je četnými autory rozpracovávána i tato problematika. Je charakteristické pro buržoasní sociologii, že je rozpracovávána především jako problém „adaptace“ individua na jeho roli. Už sám termín tu opět implikuje přizpůsobení, konformitu jedince k sociálnímu systému a ponechává pro inovaci jen krajní negativní variantu adaptace, neadaptaci, a tedy vlastně „disfunkční“ chování s následujícími problémy seberealizace, alienace atd.

Vydeme-li z termínu „adaptace“ (tj. budeme-li brát v úvahu jenom potřebu a nutnost se přizpůsobit a ponecháme-li zatím stranou stejně elementární potřebu individua se projevit, respektive i zachovat distanc či projevovat odpor), pak stojí před nositelem role tři druhy problémů:

1. problém řešení inter-role konfliktu a intra-sdělovatel konfliktu. Má-li správně odpovědět na otázku, jak reagovat na nesourodé požadavky různých členů sestavy jeho role, resp. nesourodé požadavky jednoho ze sestavy role, stačí úspěšně provést strategickou úvahu, která vezme v počet míru motivace, míru moci a schopnost kontroly odporujících si zdrojů nekongruentních požadavků, položí na jednu stranu očekávatelné sankce a na druhou stranu předpokládatelné gratifikace a zváží. Rozhodnutí je věc správnosti kalkulu.

2. Problém řešení ambiguity role. Je-li chování v roli obtížné pro nedostatek informací o očekáváních k roli vztažených (respektive v tom, jaká možnost sankcí a gratifikací za každým ze sdělovatelů stojí), je opět jenom technickou otázkou shromáždění potřebných informací (v nejhorším případě i metodou pokusu a omylu) jak postupovat ve výkonu role.

3. Problém já-role konflikt. Tento problém je třeba zcela zřetelně a jednoznačně oddělit od problému pochopení role a situovat ho do roviny konfliktu mezi mým pojetím role a mezi požadavky vztaženými na mnou zastávané sociální postavení. Teprve až jedinec plně pochopí očekávání vztážená k jeho místu v sociálním systému, může je konfrontovat jednoznačně a bez neurčitostí se svými potřebami, aspiracemi a hodnotami. Je pravda, že naše já se někdy brání reflektovat nepříjemné vnější skutečnosti, že uhýbá do „nepochopení“⁸⁾ ale až za hranicemi vyjasnění tohoto úhybného manévru můžeme mluvit o konfliktu mezi osobností a její institucionalizovanou rolí. Řešení tohoto konfliktu pak už není jen technickou otázkou zvládnutí a zpracování přiměřených informací, nýbrž stává se otázkou základní nutnosti vnitřních voleb individua. Opouštíme problematiku adaptace a dostáváme se k otázkám seberealizace.

⁸⁾ Ambikvitu do sdělení role může totiž vnášet i příjemce sdělení, nositel role. Jednou z jeho možných strategií při reakci na požadavky, které odporují jeho potřebám, hodnotám či aspiracím, může být tvrdošíjná nechápavost nebo důsledná misinterpretace přijímaných signálů, tak soustavná, že vnese do sdělovatele role pochybnost a nejistotu, zda je jeho sdělení koherentní a smysluplné. Nepřekonatelným literárním zpracováním této strategie je Haškův Dobrý voják Švejk.

IV.

Také tento konflikt analyzovali četní autoři. Getzels (1968) vidí tři způsoby jednání, z nichž v takovém případě musí individuuum volit:

a) může podat výkon ve shodě s očekáváním sestavy jeho role, zvolit adaptaci a odsunout vyplnění svých potřeb mimo rámec organizace či instituce;

b) může zvolit sebeaktualizaci, podat výkon ve shodě se svými potřebami a odmítnout institucionální očekávání jako osobně irrelevantní nebo nesmyslné anebo

c) může zvolit kompromis mezi předchozími dvěma alternativami.

Také Levinston (1959) uvažuje o variantách možného chování v takové situaci. Podle něho leží před nositelem role možnost

a) změnit se tak, že jeho pojetí role a jeho osobnost se připodobní strukturálním požadavkům organizace;

b) opustit organizaci, dát výpověď, nebo ji vyprovokovat;

c) zůstat, ale ve stavu apatické konformity, a vyplnit jen minimální požadavky na výkon role;

d) získat dostatečnou moc ke změně organizační struktury.

Kahn a kol. (1964) diskutují tento problém v souvislosti se získáním pracovního uspokojení. Vidí před individuem tyto možnosti:

a) pokus o řešení problému poslušností anebo přesvědčením sdělovatelů, aby modifikovali neslučitelné požadavky;

b) pokus vyhnout se zdrojům stresu, použít obranné mechanismy, rozrušit konfliktní nebo mnohoznačnou situaci;

c) formace „afektivních a fyziologických symptomů“ (pláč, křik . . .).

Výsledkem jakéhokoli řešení já-role konfliktu je pak to, co nazývá Levinston „osobní definice role“. Klade ovšem důraz na přizpůsobení a definuje tento pojem jako „individuální adaptaci institucionálnímu rámci“. Tento výsledek je velmi pravděpodobný. Odpovídá i známé Festingerově teorii kognitivní disonance:

„Existuje mnoho okolností, za kterých skupina nutí osobu chovat se vnějškově způsobem protikladným k jejímu přesvědčení. Když se taková věc stane, osoba prožívá disonanci. Její vědomí, že provádí nějaký akt vnějškově, by bylo v nesouladu s jejími názory a přesvědčením. Jedním ze způsobů, jakým může osoba redukovat tuto disonanci, může být taková změna názorů, jež je srovná blíže k jeho vnějšímu chování.“ (Festinger a Aronson, 1953, cit. dle Morris, 1971:411).

V systému pojmů teorie role však zůstává hiát na místě, kde bychom měli najít termín pro původní představu, původní koncepci osoby o chování přiměřeném její roli, představu, s níž nositel role do já-role konfliktu vstupoval (a která zůstává uložena v osobnosti nositele role patrně trvale, i když často hluboko zasuta třeba jen jako trpká vzpomínka). V nemarxistické literatuře jsme pro tuto představu nenašli samostatný termín, pokud v termínu „role-conception“ nebudeme důrazně rozlišovat d v a termíny: vedle již uvedeného „pochopení role“ i termín „pojetí role“. Pro marxistickou teorii role se nám zdá takové rozlišování zcela namístě, protože nám umožní, na rozdíl od „konsenzuálního“ pojetí, postihnout dialektiku vztahu individua a společnosti a nedovolí nám zapomenout výstižný Marxův postřeh, že „člověk je jak divákem, tak tvůrcem svého dramatu“.

V.

Už když jsme vyznačovali základní obrysy konceptuálního systému teorie role, obnažovaly se před námi základní limity a omezení, kterými je poplatná tato teorie už ve svém pojmovém vybavení ideologickému zaujetí citovaných autorů: vědomky či nevědomky slouží v kontextu kapitalistické společnosti k ideologickému zdůvodnění adaptace, souhlasu, konsensu; odvádí pozornost od třídních rozporů kapitalistické společnosti a zdůrazňuje přizpůsobení k stávajícím poměrům, aby zamlžila zákonitost dynamiky společenského vývoje.

I buržoazní sociologové ovšem tvrdí, že předmětem jejich zájmu je člověk, a bylo by nepřiměřené to popírat; spíše bude namístě podívat se na kořeny a charakter tohoto zájmu. Ani sami kriticky myslící sociologové na Západě si nemohli nevšimnout určitého skrytého motivu, který je pro hlavní proud buržoazní sociologie charakteristický: D a h r e n d o r f například poznamenává: „Vyjádřeno v paradoxu, i s rizikem, že mi bude špatně porozuměno: i když si sociologie klade otázky o člověku, v podstatě ji nezajímá člověk, ale způsoby redukce jeho činnosti do racionálních termínů.“ (1962). Není jisté, zda by Dahrendorf nepovažoval náš výklad za misinterpretaci, ale marxistická kritika musí udělat ještě rozhodující krok dále: buržoazní sociologie v jejím zájmu o člověka jde velmi často o to, redukovat ho pokud možno beze zbytku na manipulovatelnou bytost. Úsilí o redukci člověka do racionálních termínů totiž není motivováno jen (a často ani především) kognitivními motivy, ale motivy veskrze pragmatickými: pochop, abys mohl řídit, říď, abys vytěžil; vykořisťovatelská povaha celého sociálního řádu se nakonec vždycky projeví.

Pojmový komplex teorie sociální role může v kontextu buržoazní sociologie bezesporu účinně přispívat k „redukci lidské činnosti do racionálních termínů“, a ve své propracovanosti a zaměření na sociologii osobnosti dokonce zasáhnout do oblastí, jež jsou jinak obtížné „racionalizovatelné“. Charakteristickým příkladem takového úsilí je např. již zmíněná Goffmanova analýza „rolové distance“, která umožňuje popis mechanismů, jimiž individuum dává najevo reflexi své sociální situace a vyhrazuje si určitou rezervu od dané role, brání se úplnému ztotožnění sebe sama se svým sociálním postavením. Analýza tohoto úsilí v sociologických termínech je charakteristickým pokračováním naznačeného trendu, houževnatou invazí do posledních „sociálně neodvoditelných“ oblastí, je posledním prodloužením neúnavné snahy rozrušit či znemožnit, jak sám Goffman říká, „dohlednou tendenci člověka udržet si část světa bezpečnou před sociologií.“

Existence takových problémů ovšem ukazuje nejen na stav sociologie, ale i na stav společnosti, v níž se vyskytují. „Kdyby se potřeba vybudovat si distanci mezi každou sociální situací nebo sociální rolí v níž se nacházíme stala někdy universální, bylo by obtížné pochopit, jak vůbec můžeme položit základy vlastní identity. Ve skutečnosti je to právě tato hrozná skutečnost, o níž vypovídají schizofrenici“, (O'N e i l, 1972:17) píše jiný znepokojený pozorovatel západní společnosti a jeho starosti mluví samy za sebe.

Leží tedy před námi nutnost kritického marxistického zhodnocení teorie role. Ke kritické pozornosti k tomuto termínu nás ovšem nepovedou jenom a ani především negativní důvody. Budeme si ho všimnat zejména proto, že

— jak už bylo v marxistické sociologii konstatováno — bez teorie sociálních rolí nemůžeme popsat vztahy jedinci s ostatními lidmi a společenskými institucemi, že „základním pojmem sociologického rozboru osobnosti je pojem sociální role“ (K o n, 1971:34). Hodnota konceptuálního systému teorie sociální role pro marxistickou sociologii spočívá tedy v jeho vhodnosti pro sociologický rozbor osobnosti: je to speciální sociálně psychologická teorie, která umožňuje detailní analýzu určitých pravidelností v mezilidské interakci.

I tato speciální teorie musí být ovšem aplikována v správných souvislostech. Marxovo pojetí vztahu individua a společnosti už v 19. století pojem sociální role implikuje: Marx věděl, že „individua se . . . dělají navzájem fyzicky i duchovně“ a „vývoj určitého individua je podmíněn vývojem všech ostatních, s nimiž je v přímém nebo nepřímém styku“ (M a r x a E n g e l s, 1958:51, 488). Marx, ač sám pojem sociální role nezavedl, svým pojetím člověka jako „souhrnu společenských vztahů“ nutnost jeho zavedení do sociálních věd anticipoval. Nezanechal nám pochopitelně ve svém díle rozpracovaný konceptuální systém teorie role, ale v celém svém myšlenkovém odkaze nám poskytl metodologický základ pro kritické zhodnocení této teorie, klíč k jejímu správnému využití.

Pokusme se v závěrečném shrnutí alespoň naznačit principiální odlišnost koncepce teorie role v marxistické sociologii. Jak je zřejmé z podaného přehledu, teorie role u současných nemarxistických sociologů vychází z individua, a přitom současně předpokládá jeho spontánní podřízenost, adaptaci, konformitu k danému sociálnímu systému. Dopouští se tu dvojí chyby: *implikovaný předpoklad universálního tihnutí k ekvilibru zanedbává jak určující vliv společenských poměrů, tak dynamizující schopnost individua*; snad bychom mohli říci, že se pokouší o ideologické zdůvodnění konformního individualismu. Marxistická teorie sociální role bude vždy vycházet z rozhodující úlohy společenských poměrů, z celku sociálního systému, a respektovat přitom tvůrčí vklad, individuální schopnost přínosu v každém individuu. Jde vždycky nejen o individuální adaptaci člověka na daný stav, ale i o jeho trvalou participaci na kolektivním úsilí o dokonalejší a dokonalejší adaptaci daného stavu člověku. Již citovaný sovětský sociolog I. S. Kon píše: „Platí, že jedinec se přizpůsobuje, vědomě nebo podvědomě, existujícím společenským vztahům. Avšak platí i to, že evoluce společenských institucí, norem, hodnot apod. svým způsobem odráží a fixuje změny probíhající v osobnosti. Nespokojenost s existujícími podmínkami a protest proti nim je stejně „normální“ jako přizpůsobení. Jinak bychom nemohli pochopit nejen sociální revoluce, ale ani všechno nové. Představa o člověku, jeho potřebách a snahách se mění od společnosti ke společnosti, je odrazem nejen požadavků existující sociální struktury, ale i její dynamiky a vývojových tendencí. To je zřejmé z hlediska historického i třídního přístupu.“ (K o n 1971:78). Z tohoto hlediska bude tedy zapotřebí dále rozvíjet i marxistickou teorii sociální role; je to úkol náročný a dlouhodobý a tato stať se nemohla pokusit, o víc, než o vyznačení obrysů problematiky, jež je sociálně významná a zůstávala zatím poněkud stranou naší pozornosti.

LITERATURA

- Amfrieve E. A.: *Socialnaja rol' i aktivnost osobnosti*, Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, Moskva 1971.
- Archibald W. P. — Symbolic Interaction Theory: A Critical Review and Reformulation, *Zeitschrift für Soziologie*, No 3, 1972, 193—208.
- Buleva L. P.: O metodologii izučeniya soznaniya ličnosti v socialističeskom obščestve, *Obščestvennaja psihologija i komunističeskoe vospitanije*, ed. D. M. Ugrinovič, Moskva 1967.
- Biddle B., Thomas E., ed: — *Role Theory: Concepts and Research*, London, 1966.
- Cain, Maureen E.: *Some Suggested Developments for Role and Reference Group Analysis*, *British Journal of Sociology*, 1968, vol. 19 (2), 191—205.
- Dahrendorf, Ralph: *Homo Sociologimus*, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozial-Psychologie*, 1958, samostatně 1962.
- Goffman, Erving: *Encounters*, New York, 1958.
- Gross N. a kol.: *Explorations in Role Analysis*, New York, 1958.
- Jackson J. M.: *Role*, Cambridge, 1971.
- Kon I. S.: *Sociologie osobnosti*, Praha, 1971.
- Kon I. S.: Ljudi i roli, *Novyj Mir* 1970, č. 12.
- Krečmar A.: O ponjatijnom apparate sociologičeskoj koncepcii ličnosti, in: *Socjalnye issledovanija*, Vypusk 5, Izdatelstvo Nauka, Moskva 1970, ss. 77—88.
- Krech D., Crutchfield R. S., Ballachey, E. L.: *Člověk ve společnosti*, Bratislava, 1968.
- Kroeber A., Kluckhohn C.: *Kritický nástin systémů a definic kultury*, Kraj. kult. stf. Brno, 1969.
- Levinston D. J.: *Role, Personality and Social Structure in the Organisational Setting*, *J. Abnormal Soc. Psychol.*, vol. 58, 1959.
- Linton, Ralph: *The Study of Man*, New York, 1936.
- Malý sociologický slovník*, Praha 1970.
- Marx, K., Engels, B.: *Spisy sv. 3*, SNPL, Praha, 1958.
- Mead, George: *Mind, Self and Society*, Chicago, 1934.
- Merton, R. K.: *Social Theory and Social Structure*, New York, 1957 — III. vyd. 1965.
- Morris, Brian: *Reflections on Role Analysis*, *British Journal of Sociology*, Vol. XXII, No. 4, December 1971, 395—409.
- Nakonečný, Milan: *Sociální psychologie*, Praha, 1970.
- Newcomb T. M.: *Social Psychology*, Tavistock Press, 1950.
- Pagyrin B. D.: *Sociální psychologie jako věda*, Praha, 1968.
- Parsons, Talcot: *The Social System*, Glencoe, 1951.
- Riesman D.: *Osamělý dav*, Praha, 1968.
- Sarbin T. R.: *Role Theory*, in: G. Lindzey (ed.) *Handbook of Social Psychology*, vol. I, Cambridge, Mass.: 1968.
- Seeman, Melvin: *Role Conflict and Ambivalence in Leadership*, *Amer. Sociol. Rev.*, vol. 18, 1953.
- Sokolov E. V.: *Kultura i ličnost*, Leningrad 1972.
- Šakurov R. Ch.: K kategoričeskomu apparatu socialnoj psihologii. *Voprosy psihologii*, 1972, No 5, str. 101n.
- Turner, Ralph H.: *Sociological Aspects of „Role“*, in: D. C. Sills, ed. *International Encyclopedia of Social Sciences*, Macmillan — Free Press, 1968.
- Urbánek Eduard: O pojmu sociální role, in: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica* II, 1968, str. 59—70.
- Urbánek Eduard: *Role, masky, charaktery*, in: *Marx a dnešek*, 1968.
- Zastov, Zdravomyslov: *Člověk i ego rabota*, Moskva, 1968.

КОМПЛЕКС ПОНЯТИЙ В ТЕОРИИ СОЦИАЛЬНОЙ РОЛИ (ЕГО РАЗВИТИЕ И ПРОБЛЕМА ЕГО ЗНАЧЕНИЯ ДЛЯ МАРКСИСТСКОЙ ФИЛОСОФИИ)

В статье изложены систематическая информация по современному состоянию комплекса понятий в теории социальной роли и формулировка исходных пунктов, по которым можно критиковать эту теорию в её немарксистской форме и, с другой стороны, переформулировать и использовать её в контексте марксистской социологии. В статье дается прежде всего исторический обзор о создании теории социальной роли и об её постепенной разработке. Читатель знакомится с разными способами теоретического толкования состава роли, публики роли и конфликта в роли. Особое внимание уделяется проблемам эффективности при выделении роли, более тщательно изучается проблематика сообщения роли, её понимания, толкования и реализации. Подытожены результаты, которыми символический интеракционизм содействовал пониманию психических механизмов, которыми в нашем сознании образуется социальное «я». Приведен подробный анализ проблематики этого типа конфликта в роли, при котором ожидания, относящиеся к роли, сталкиваются со стремлениями, ценностями и нормами индивидуума. Приведена критика консенсуальных социологических теорий, игнорирующих и неправильно толкующих роль личности, осуществлен анализ их задолженности классовому предубеждению немарксистских авторов. В этом контексте прежде всего исследуется теория дистанции роли. Показывается, как для современных немарксистских социологов теория роли исходит из индивидуума, предполагая одновременно его спонтанную подчиненность, приспособление и конформность по отношению заданной социальной системы. Сформулированная этим способом теория роли совершает две ошибки: она пренебрегает как решающим влиянием общественных условий, так и динамизирующей способностью индивидуума. Автор указывает на значение разработки с марксистской точки зрения теории роли и формулирует основные исходные пункты этого задания.

DER BEGRIFFSKOMPLEX IN DER THEORIE DER SOZIALEN ROLLE

(Seine Entwicklung und Probleme seiner Bedeutung
für die marxistische Philosophie)

Der Artikel bringteine systematische Information über den heutigen Stand des Begriffskomplexes innerhalb der Theorie der sozialen Rolle und formuliert die Ausgangspunkte, auf deren Grundlage man diese Theorie in ihrer nicht marxistischen Form kritisieren, aber andererseits auch umformulieren und im Kontext der marxistischen Soziologie verwenden kann. Zunächst wird eine historische Übersicht über die Entstehung der Theorie der sozialen Rolle und ihrer schrittweisen Entwicklung gegeben. Der Leser wird mit verschiedenen Arten der theoretischen Deutung der Rollenstruktur, des Rollenpublikums und des Rollenkonfliktes bekannt gemacht. Besondere Aufmerksamkeit wird den Problemen der Effektivität bei der Rollenabgrenzung gewidmet, eingehend wird die Problematik der Rollenübertragung, ihrer Auffassung, Interpretation und Realisierung untersucht. Die Ergebnisse, mit denen der symbolische Interaktionismus zum Verständnis der psychischen Mechanismen, durch die in unserem Bewusstsein das soziale „Ich“ gebildet wird, beiträgt, werden zusammengefasst. Die Problematik jenes Typs des Rollenkonfliktes, bei dem die Erwartung im Hinblick auf die Rolle mit den Bestrebungen, Werten und Normen des Individuums in Konflikt geraten, wird eingehend analysiert. Die konsensualen soziologischen Theorien, die die Rolle der Persönlichkeit ignorieren und falsch auslegen, werden kritisiert und ihre Beeinflussung durch die Klassenvorurteile der nicht marxistischen Autoren analysiert. In diesem Kontext wird vor allem die Theorie der Rollendistanz untersucht. Es wird gezeigt, dass bei den gegenwärtigen nicht marxistischen Soziologen die Rollentheorie vom Individuum ausgeht und dabei seine spontane Unterwerfung, Anpassung und Konformität in Bezug auf das gegebene soziale System voraussetzt. Die auf diese Weise formulierte Rollentheorie begeht zwei Fehler: sie vernachlässigt sowohl den entscheidenden Einfluss der

gesellschaftlichen Bedingungen, als auch die dynamisierende Fähigkeit des Individuums. Der Autor verweist auf die Bedeutung der Erarbeitung der Rollentheorie aus marxistischer Sicht und formuliert die grundlegenden Ausgangspunkte dieser Aufgabe.